

פרק שמיני: היישוב האשכנזי בירושלים והמושבות

כפי שנראה להלן הייתה לראשי היישוב היהודי בירושלים השפעה מכרעת בסוגיית השמיטה במושבות. בפרט בלטה הדומיננטיות של היישוב האשכנזי בירושלים, שכן רוב רובם של בני המושבות באו מקהילות אשכנזיות. בשל כך יש לעמוד על קווי אופי מרכזיים של יישוב זה.

הנהגת היישוב האשכנזי בירושלים

במחצית השנייה של המאה ה-19 הפך היישוב האשכנזי בירושלים דומיננטי יותר. כבר בשנת תר"ל (1870) השתחררה למעשה הקהילה האשכנזית בעיר מאפוטרופוסותה של הקהילה הספרדית, למרות שרשמית הוכרה עדיין הרבנות הספרדית כרבנות הרשמית של ירושלים.

בשנת תר"מ (1880) מנתה האוכלוסייה היהודית העירונית בארץ כ-24,000 נפש, כשלמעלה מ-12,000 מתוכם אשכנזים. הקהילה האשכנזית בצפת מנתה כ-4,000 איש שהיו כ-73% מיהודי העיר והקהילה האשכנזית בירושלים מנתה כ-7,000 נפש שהיו קרוב ל-50% מיהודי העיר, קרוב ל-30% מיהודי הארץ בכלל וכ-55% מכלל היהודים האשכנזים בארץ. בעשור הבא גדלה האוכלוסייה היהודית בארץ, הן בשל ריבוי טבעי והן בשל עלייה, בעוד כמה אלפי יהודים, והאוכלוסייה האשכנזית בירושלים מנתה למעלה מ-13,000 נפש והיוותה יותר מ-50% מיהודי העיר.¹¹⁷

על אף גיוונו של היישוב האשכנזי בירושלים והשינויים שחלו בו במהלך המאה ה-19, התשתית הבסיסית שלו הייתה קהילת הפרושים, מיסודם של תלמידי הגר"א. מתשתית זו צמחו כולל הפרושים ובית הדין הפרושי וכן ישיבת עץ חיים, בית חולים ביקור חולים, והוועד הכללי. החל משנות ה-40 נשא הרב שמואל סלנט (תקע"ו-תרס"ט, 1816-1909) תפקיד משמעותי במסגרת זו. הרב סלנט עלה לירושלים בשנת תר"א (1841), כשנתיים לאחר עליית חותנו ר' זונדל מסלנט שנמנה על הנהגת העדה האשכנזית בירושלים. עם עלייתו התמנה הרב שמואל סלנט כמורה הוראה בקהילה הירושלמית, תפקיד אותו מילא קרוב לשבעים שנה. עם מותם של המנהיגים הוותיקים של העדה, התבלט מעמדו של הרב סלנט. סמכותו ההלכתית והמנהיגותית יחד עם צניעותו וניקיון כפיו הפכו אותו במשך

117. בן-אריה, עיר, עמ' 395-399; הנ"ל, ירושלים, עמ' 73-74; קרלינסקי, החברה החסידית, עמ' 152; קסלר, הקהילה היהודית, עמ' 1003. י' בן-אריה (עיר, עמ' 396) העריך שהאוכלוסייה היהודית בירושלים הייתה גדולה יותר בשנת 1880 ומנתה כ-17,000 נפש מתוכם כ-9,000 אשכנזים, וכי האוכלוסייה היהודית בארץ מנתה אז כ-27,000 איש, וראו השגתו של קרלינסקי, שם, בהע' 5, ובטבלאות בסוף הפרק הקודם.

הזמן לכתובת העיקרית המבטאת את כלל האינטרסים של העדה האשכנזית. בשנת תר"ך (1860) זמן קצר לאחר עלייתו של הרב מאיר אורבך מקאליש לארץ, פעל הרב סלנט למינויו כרבה של העדה האשכנזית ויזם יחד איתו, בשנת תרכ"ו (1866), את הקמת 'הוועד הכללי'. לאחר מותו של הרב אורבך, בשנת תרל"ח (1878), הפך הרב סלנט למעשה לרב העדה ולסמכות הכמעט בלעדית שייצגה את מוסדותיו הוותיקים של היישוב.¹¹⁸

גורמים שונים היוו אופוזיציה ל'ועד הכללי'. בשנת תרל"ג (1873) ייסדו כמה ממשכילי העיר ובראשם רי"ד פרומקין חברת צדקה וחסד בשם 'תפארת ירושלים', שעמדה בעימות עם חברה מקבילה שיסד כולל הפרושים בשם 'כנסת ישראל'. באותה שנה חבר לכוללים החסידיים הרב שאול בנימין הכהן קרליץ מרדישקוביץ, מגבאי תלמוד התורה של הפרושים, שעמד בסכסוך רב שנים עם הנהגת הפרושים בנוגע לחצר שקנה עבור מוסדות החינוך של הקהילה. שיתוף פעולה זה הביא להקמת חברה מתחרה נוספת ל'כנסת ישראל', בשם 'עזרת ישראל', וכן הוקם לראשונה בית דין חסידי כאלטרנטיבה לבית הדין הפרושי, בו שימש הרב יהודא ליבוש ארנשטיין כראב"ד והרב מרדישקוביץ כדיין.¹¹⁹

בשלהי שנת תרל"ז (1877) עלה לירושלים הרב משה יהושע יהודה לייב דיסקין (תקע"ז-תרנ"ח, 1817-1898), ששימש כרב בכמה קהילות ידועות באימפריה הרוסית והאחרונה שבהן בריסק שבליטא. מעמדו הרבני והכלכלי, אפשרו לו לפעול באופן די עצמאי ולגבש כוח ארגוני כלכלי מתחרה.¹²⁰ זמן קצר לאחר בואו לירושלים הקים הרב דיסקין בית דין עצמאי, ישיבה ובית יתומים. הוא הפך לפטרונם של כולל וורשה, כולל אונגרן וכולל סובלק-לומזא שעמדו בעימות עם ה'ועד הכללי', והפך למנהיגם של אישים מכוללים נוספים. בשנת תרמ"ב (1882) נבחר הרב דיסקין על ידי כוללי וורשה, אונגרן וחסידי ווהלין וגליציה כרבים הרשמי. מניע עיקרי לאופוזיציה שהקים הרב דיסקין הייתה גישתו הקיצונית והחשדנית כלפי גילויי השכלה ומודרנה, שתאמה מגמות שרווחו בכולל אונגרן ובחוגים נוספים. בכך היוותה גישתו המשך לגישה שנקטו בשנות ה-50 וה-60 רבני כולל וורשה, בפעילותם החריפה כנגד הנהגת כל חידוש במסגרות החינוכיות בירושלים.¹²¹

118. פרידמן, חברה במשבר, עמ' 94-95.

119. לונץ, נתיבות ציון, עמ' 230, 233; מלאכי, מנגד תראה, עמ' 227; גת, הישוב היהודי, עמ' 153-157.

120. בידו היה הון רב שהכניסה לו אשתו השנייה, הרבנית שרה סוניה.

121. מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 354-371.

הרב שמואל סלנט העריך את הרב דיסקין ואף שיתף עמו פעולה בנושאים שונים. יתר על כן גם הרב סלנט התנגד בחריפות למגמות חינוכיות או כלכליות שנתפסו בעיניו כמעצרות את אופייה המסורתי של הקהילה הירושלמית, אולם הרב סלנט נכון היה לשתף פעולה עם גורמים משכילים מתונים. במקרים שונים ביקר הרב סלנט את העמדות הקיצוניות שנקט הרב דיסקין, אותן תלה בהיותו פרוש ומצוי בד' אמות של הלכה ונתון להשפעתם של קנאים קיצוניים שהקיפו אותו.¹²² בירושלים ומחוצה לה רווחה הדעה, שהכרעות רבות בחצרו של הרב דיסקין הן פרי שליטתה התקיפה של רעיותו הקנאית, הרבנית סוניה.¹²³ פולמוסים שונים הבליטו את מעמדו של הרב סלנט כמנהיג הרוב ביישוב האשכנזי מול מנהיגותו המתבדלת של הרב דיסקין.¹²⁴

מצבו הכלכלי של היישוב האשכנזי בירושלים

כאמור, המבנה הכלכלי-החברתי של היישוב העירוני היהודי בארץ היה בנוי על בסיס ה'כוללים'. מערכת הכוללים הספרדיים הייתה מועטת. למעשה כל היהודים ה'לא-אשכנזים' בארץ התאגדו תחת כולל אחד, למעט בירושלים, שם פרשו בשנות ה-40 של המאה ה-19 יוצאי צפון אפריקה ("המערביים") והקימו כולל נפרד. המצב בכוללים האשכנזים היה שונה. גידולו הרב של היישוב האשכנזי במהלך המאה ה-19, התגוונותו בעולים ממדינות שונות, והשיטה של חלוקת התמיכה לכלל הציבור, הביאו להתחלקותו של היישוב האשכנזי ליותר ויותר כוללים נפרדים לפי ארצות מוצא. עליית מעמדן של הקונסוליות האירופיות בארץ, לאחר מלחמת קרים (תרי"ג-תרט"ז, 1853-1856), והקשרים של הקהילה האשכנזית עימן תרמו למגמה זו. בשנות ה-80 של המאה ה-19 היו בצפת למעלה מ-10 כוללים אשכנזיים ובירושלים למעלה מ-20 כוללים אשכנזיים, שמנו בין כמה אלפים לכמה עשרות חברים בלבד. בשנת תרכ"ו (1866) הוקם ה'ועד הכללי של כל הכוללים' שאיגד את רוב הכוללים בירושלים ונועד לספק מענה כלל קהילתי ליחסים עם השלטונות ולהחזקתם של מוסדות ושירותים כלליים, וכן לדאוג לחלוקת כספים ממקורות שמחוץ לכוללים ולמימון משפחות שלא נמנו על אחד הכוללים.

לכספי החלוקה היו שלושה מקורות עיקריים:

א. 'החלוקה הגדולה' - כספים שנאספו לצורך כל כולל בנפרד וחולקו אחת לכמה חודשים על ידי ממוני הכולל. בדרך כלל מדובר היה בחלוקה שווה של 'דמי נפש' לפי מספר נפשות המשפחה, כשבנוסף לכך ניתנו ברבים מן הכוללים 'דמי קדימה'

122. ראו פרידמן, חברה במשבר, עמ' 98-99; הנקין, החרם, עמ' 27-29.

123. בכרך, ספר המסע, עמ' 98; אריאל, הרבנית מבריסק; הנקין, החרם, עמ' 32, ובהע' 36; ידידיה, לגדל תרבות, עמ' 16-17.

124. הנקין, קשרי.

ייהודיים לתלמידי חכמים ובעלי מעמד. מעבר לכך מימנו הכוללים הוצאות סוציאליות שונות כטיפולים רפואיים ועזרה ליולדות.

ב. 'החלוקה הקטנה' - כספים שהגיעו ל'ועד הכללי', מגרמניה ומהולנד ומאמצות שלא היה להן כולל מיוחד, וכן מתרומות אישיות.

ג. כספים שבאו ממקורות משפחתיים שהועברו לקרובי משפחה באמצעות ממוני הכוללים או הוועד הכללי.¹²⁵

כאמור רוב הציבור האשכנזי נסתייע בכספי החלוקה, שהגיעו בעשורים האחרונים של המאה ה-19 לסך של בין 750,000 ל-1,000,000 פרנק לשנה.¹²⁶

סכום החלוקה הבסיסי (לא כולל 'דמי הקדימה') היה לרוב בין 25-45 פרנק לנפש לשנה.¹²⁷ כך למשל צויין באחד המקורות, שמתוך 9,442 מקבלי חלוקה ביישוב האשכנזי בירושלים, סביב שנת תרמ"ו (1886), קיבלו 8,044 מהם פחות מ-50 פרנק ורק 725 חברי כוללי הו"ד ואונגרן קיבלו יותר מ-100 פרנק.¹²⁸ גם ה'חלוקה הקטנה' הייתה מועטת. היא

125. שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 556-566; פרידמן, חברה במשבר, עמ' 91.
 126. שלמון, שם, עמ' 562; אליאב, אהבת ציון, עמ' 158. וראו שם בהע' 95 שיש הערכות שהסכום הגיע עד 2 מליון פרנק ויותר.
 127. בשנת תרל"ה (1875) ציינו הרבנים אורבך וסלנט, במכתב למונטיפיורי, שהחלוקה לנפש לא עולה על 50-60 פרנק, למעט כוללי הו"ד ואונגרן (אורבך וסלנט, מכתב גלוי, עמ' כה; מונטיפיורי, משה וירושלים, עמ' 77-78). אליאב, שם, עמ' 160, ציין שבראשית שנות ה-80 נעו דמי החלוקה לנפש בין 20-30 פרנק לנפש לשנה בכולל פינסק או קרלין, ועד כ-330 פרנק לשנה בכולל הו"ד. א' בן-יהודה ציין בשנת תרמ"ה (1885) שברוב הכוללים מגיעה החלוקה ל-13 רובל לשנה (כ-33 פרנק) (הצבי, ט"ו בסיון תרמ"ה (29.5.1885), עמ' קכח). י' גולדמן ציין באותה שנה את מצבם הקשה של כוללי פינסק וקרלין שחבריהם מקבלים בין 3-9 רובל (7.5-22.5 פרנק) לשנה בלבד (גולדמן, שאר ישוב, עמ' 133). חיסין, מרשומות, עמ' 173, ציין בשנת תרמ"ז (1887), שיש כוללים בהם מוקצבים לחבריהם 15 רובל לשנה (37.5 פרנק), בעוד באחרים מוקצבים להם רק 10 רובל ואפילו 5 רובל לשנה (12.5-25 פרנק לשנה). המצב החמיר כנראה לקראת סוף העשור. אלעזר רוקח ובמקביל הרב ישעיהו אורנשטיין, ציינו בשנת תרמ"ט (1889), כי למעט כוללי הו"ד ואונגרן, החלוקה לא עולה על 10 רובל לשנה לנפש (25 פרנק) "גם בכוללות היותר טובים" (חבצלת, ט"ז בשבט תרמ"ט (18.1.1889), עמ' 136; שם, י"ב באדר ב' תרמ"ט (15.3.1889), עמ' 206). דיסקין, דברי מרדכי, דף יז ע"ב, ציין בשנת תרמ"ט (1889) את הנתונים הבאים לגבי הכוללים "היותר חשובים מרוסיה": כולל וילנא זאמוט 11 רובל (כ-28 פרנק) לשנה לנפש, כולל הוראדנא 8 רובל (20 פרנק) וכולל פינסק 3 רובל (7.5 פרנק). פ' רוזנצווייג מיפו ציין בשנת תרמ"ט את סכומי החלוקה בכוללים הבאים: מינסק: 6 רובל (15 פרנק), פינסק: 3 רובל (7.5 פרנק), ווהלין: 1.5-2 רובל (3.75-5 פרנק), רומניה: 15 פרנק לשנה וחצי האחרונות (10 פרנק לשנה) (חבצלת, ה' באדר ב' תרמ"ט (8.3.1889), עמ' 192).
 128. קניאל, המשך ותמורה, עמ' 61, על פי נתוני לוח ירושלים תרמ"ז בעריכת מ' אדלמן.

עמדה בשלהי שנות ה-80 על סכום שנתי של כ-30 אלף פרנק, וחולקה 2-3 פעמים בשנה בסכומים של כחצי פרנק לנפש בלבד.¹²⁹

בשנים הבאות, עם ריבוי העולים, תרד התמיכה לנפש עוד יותר.¹³⁰ משפחה בת 5 נפשות הייתה מקבלת אפוא בדרך כלל פחות מ-300 פרנק לשנה, והוצאות המחיה הבסיסיות היו גבוהות בהרבה מסכומים אלו. בשנת תרכ"ז (1867) אמד ר' משה ריישר את ההוצאות הבסיסיות לזוג בדירת חדר בירושלים,¹³¹ בכ-2,000 גרוש לשנה (=כ-400 פרנק). ריבוי בני בית, מחירי הדירות המאמירים, כמו גם תנודות במחירי המזון, העלו עוד יותר את עלות המחיה.¹³² בשנת תרל"ד (1874) הגיעו מחירי השכירות בירושלים לכ-100-120 פרנק לשנה, עבור דירת חדר קטנה, וכ-200-240 פרנק לדירה גדולה יותר.¹³³ מחיר השכירות של דירה טובה הגיע, במהלך שנות ה-80, גם ל-500 פרנק ויותר.¹³⁴ לכן, אף שהיו כוללים בודדים שחבריהם יכלו להתפרנס בכבוד מן החלוקה, לרוב הציבור (כ-90%) היא לא הספיקה אלא למימון חלקי בלבד, ובדרך כלל בקושי להוצאות שכר הדירה הגבוה בתנאי דיור מצומצמים, שכן הבתים בעיר היו בדרך כלל בבעלות מוסלמית.¹³⁵ בשל ריבוי העולים, שחלקם אף בא לארץ בתקופה זו מתוך מטרה עיקרית להיתמך

129. ד' יודילוביץ, "המסחר וחרשת המעשה בארץ ישראל", המליץ, ד' בניסן תרמ"ח (13.3.1888), עמ' 540.

130. בשנת תרנ"ח (1898), היו בין 14,441 מקבלי חלוקה, 4,490 (32.2%) שקיבלו 6-16 פרנק לשנה; 8,430 (58%) שקיבלו 6-23 פרנק לשנה, 1,150 (פחות מ-10%) מכוללי אונגורן והו"ד שקיבלו 100-160 פרנק לשנה (קניאל, המשך ותמורה, עמ' 62, על פי נתוני ליאו מוצקין).

131. דירה, פחמים לחימום, לחם, שמן זית והוצאות נלוות.

132. גת, הישוב היהודי, עמ' 54; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 64. קניאל ציין שם שהוצאות הכלכלה הבסיסיות לנפש לחודש מוערכות בלפחות 12 פרנק (=144 פרנק לשנה), כשמשפחה ממוצעת הוציאה על לחם ליום סך של יותר מ-5 פרנק לחודש (= יותר מ-60 פרנק לשנה). הוא הוסיף שיש המציינים סכומים גבוהים מכך לרמת מחיה מינימלית, ואכן לאור ההערכה המקובלת שמשפחה בת 5 נפשות צרכה כ-800 ק"ג חיטה לשנה, כאשר ק"ג חיטה עלה בממוצע כ-0.2 פרנק, נראה שרק עלות החיטה בלבד למשפחה בת 5 נפשות עלתה מעל 170 פרנק לשנה. הביל"ויים, שחיו בצמצום גדול במקוה ישראל, הוציאו על מזון בסיסי 18-20 פרנק לחודש לאדם (חיסין, מרשומות, עמ' 121).

133. דיווח של ר' יוסף ריבלין, הלבנון, י"ח בטבת תרל"ד (7.1.1874), עמ' 165.

134. קניאל, המשך ותמורה, עמ' 64.

135. סלומון, יהודה וירושלם, עמ' 25. וראו גם אליאב, אהבת ציון, עמ' 158; גת, הישוב היהודי, עמ' 54, 47-48. וראו במאמרו של ר' יוסף ריבלין מזכיר ה'ועד הכללי': "והלואי שתהיה החלוקה מספקת לדירה, ויש כוללים שאין חלוקתם מספקת אלא לקנות מים לשתייה [...] חלוקתם היא 5 או 6 רובל רוסי לשנה לגולגולת" (המגיד, ט"ו באלול תרל"ט (3.9.1879), עמ' 276; הלבנון, י"ט באב תרל"ט (8.8.1879), עמ' 10). וכן ציין בשנת תר"ן הרב מוהליבר: "כי הכסף המעט הבא כעת לא יספיק רק לדמי דירה" (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), א, עמ' 16).

כלכלית, ובשל אי סדרים בגביית הכספים ובשילוחם, הידלדלה קופת חלק מן הכוללים וחלקם אף פשט את הרגל. מציאות מורכבת זו יצרה תחרות קשה על מקורות המימון של הכוללים.¹³⁶ בשנות בצורת, שלא היו נדירות, האמירו מחירי המזון והמים, והחריפו עוד את המצב הקשה.¹³⁷

במהלך המאה ה-19 החלה להישמע ביקורת הולכת וגוברת על ה'חלוקה' וסדריה. ברור היה שבמציאות הקיימת בארץ לא ניתן לבטל את התמיכה הכספית מן הגולה וכי במידה רבה התפתחותו של היישוב התאפשרה כתוצאה מגיבושה של מערכת זו, אולם הושמעה ביקורת רבה על חוסר השוויוניות הנהוג בחלוקת התמיכה בין הכוללים השונים ובין נתמכי כל כולל, על חוסר הצדק בחלוקתה לאמידים כלעניים, על חוסר השקיפות שבניהולה, על שרירותיות ועריצות שכרוכים היו לעתים בחלוקתה, על השימוש בה כדי להשליט מרות וכפיה (למשל כדי למנוע שליחת ילדים לבתי הספר החדשים), על תרומתה לבטלנות חלק מן הנתמכים ולקיפאון שיצרה בכל הנוגע לפיתוח פרויקטים פרודוקטיביים שעשויים לחלץ את היישוב ממצוקתו הקשה. עם גידול האוכלוסייה נטען עוד שבמצב בו החלוקה אינה מספקת אפילו לצרכי קיום בסיסיים אין הצדקה להוצאה כה גדולה של כסף ללא תועלת ממשית, ויש להשקיע את הכסף הרב בפרויקטים יצרניים, בבנייה ובהתיישבות.¹³⁸ תחילה הושמעה הביקורת על ידי חוגים רפורמיים ולא מסורתיים, ממערב אירופה, אך בהדרגה הצטרפו לביקורת זו גם אישים בולטים מחוגים אורתודוקסיים, הן מן הגולה והן מן הארץ, שקראו לפעילות פרודוקטיבית ולארגון ה'חלוקה' מחדש. במהלך שנות ה-70 הגיעה ביקורת זו מחוגי האורתודוקסיה בחו"ל, בעיקר מאישים מן האורתודוקסיה הגרמנית, כמו הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר והרב ד"ר יעקב אריה (אדולף) סלבנדי, שהיו מעורבים באופן עמוק בתמיכה ביישוב בארץ.¹³⁹ בארץ בלטה ביקורתו של ר' ישראל דוב פרומקין, שעסק בנושא רבות בעיתונו חבצלת שיצא בירושלים, וניסה לקדם מפעלים פרודוקטיביים ושינויים בסדרי ה'חלוקה'.¹⁴⁰ מראשית שנות ה-80 גברה גם במזרח אירופה הביקורת על ה'חלוקה' וסדריה, והיא מצאה את ביטוייה הנרחב בעיתונות העברית.¹⁴¹

136. שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 560-566; ברטל, תורתם, עמ' 49 ובהע' 29.

137. גת, היישוב היהודי, עמ' 38.

138. קניאל, המשך ותמורה, עמ' 77.

139. שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 567. על פעילותו העניפה ורבת השנים של הרב יעקב אריה (אדולף) סלבנדי לגיוס תרומות למען היישוב היהודי בארץ, החל משנת תרל"ב (1872), ועל ביקורתו על סדרי החלוקה, ראו אליאב, אהבת ציון, עמ' 73-74. על פעילותו הרבה של הרב עזריאל הילדסהיימר, וביקורתו הנוקבת על סדרי החלוקה, ראו שם, 92-109, וכן אצל קלנר, למען ציון, עמ' 77-79.

140. קרסל, כתבי פרומקין, מבוא, עמ' כט-מג.

141. שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 567-569; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 72.

יש לציין שככלל לא הסתייגו מנהיגי היישוב האשכנזי ומוסדותיו, בתקופה זו, ממגמות פרודוקטיביות והם אף פעלו לכיוון רבים מן הציבור לעבודה יצרנית. מגמה זו הייתה בולטת במיוחד באזור צפת, אך אפיינה במידה רבה גם את ירושלים. עיקר התנגדותם של גורמים מרכזיים ביישוב ובמוסדותיו הייתה ליוזמות חברתיות וכלכליות שנתפסו בעיניהם כנוערות לתקוף או לשנות את אופיו הדתי של היישוב. אין ספק שהתבטאויות בגנות 'בעלי החלוקה' שמשו לעתים כחלק ממאבק אידיאולוגי בצורת החיים של היישוב העירוני בארץ, ולא רק כביקורת כלכלית גרידא, בפרט משום שהחלוקה לא רק שימשה כפונקציה כלכלית אלא הייתה גורם דומיננטי שהשפיע על אורחות חייו והנהגתו של היישוב וקבלתה ביטאה שייכות חברתית ומוסדית ליישוב העירוני הוותיק. נציגי הממסד טענו כנגד הכפשות לא מוצדקות כנגד הממונים וכנגד ביקורות פשטניות הנובעות מחוסר הכרת המציאות בארץ לאשורה.¹⁴²

למעשה, ברבע האחרון של המאה ה-19, ניסתה רוב האוכלוסייה היהודית להשלים את הכנסתה ממקורות תעסוקה שונים, בעיקר ממסחר זעיר וממלאכות שונות, אך המציאות הכלכלית הנחשלת שרווחה בארץ בכלל ובירושלים בפרט, הקשתה מאד על אפשרויות התעסוקה ובעלי מלאכה רבים היו מובטלים, דבר שיצר ציבור גדול שחי בעוני רב.¹⁴³

המציאות הכלכלית הקשה יחד עם גידולה של האוכלוסייה הובילו, החל משנות ה-60 של המאה ה-19, לשינוי פנייה של ההתיישבות. הוחל בבניית שכונות מחוץ לחומת ירושלים, כמו גם בניסיונות לקניית אדמות וליצירת יישובים חקלאיים שיזמו בעיקר גורמים פרטיים אך מקורבים לממסד. בשל המצב הקשה, החלו לפעול בארץ במהלך המאה ה-19 אירגונים יהודיים פילנתרופיים, שניסו להשפיע על אופיו הכלכלי של היישוב על ידי הקמת בתי ספר ובתי מלאכה ויצירת מקורות תעסוקה, אלא שחלקם יצר התנגדות בשל חשדנות כלפי אופיים הדתי.

142. קניאל, שם, עמ' 78-81. על צפת ראו אמבון, הרב הלר, עמ' 189-213.
143. חיסין, מרשומות, עמ' 175; סלומון, יהודה וירושלים, עמ' 25; ברטל, תורתם אומנותם, עמ' 48-51. דיסקין, דברי מרדכי, דף יז ע"ב, תיאר בשנת תרמ"ט שבירושלים יש הרבה נושאי סבל, נושאי אבנים לבנין (בשכר 1-3/4 פרנק ליום), "מסתתי אבנים ועובדי כל עבודת פרך, ואין צריך להזכיר בעלי האומנות הרגילים נמצאים הרבה [...] אבל המקום גורם לעניות [...] ובהחלוקה הקטנה הנם נתמכים לפחות לשכירות מעון צר [...] והנם חיים חיי לחץ אשר לא יתואר". וראו עוד: קניאל, המשך ותמורה, עמ' 67-68; שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 557, 563.

יחסי היישוב האשכנזי בירושלים והמושבות

העמדה הרווחת בירושלים בשנות ה-80 של המאה ה-19 לא שללה את רעיון ההתיישבות ועבודת הקרקע. כאמור כבר בשנות ה-70 נעשו ניסיונות על ידי אנשי ירושלים או מקורביהם לקניית אדמות ולהקמת יישובים חקלאיים. זיקה הדוקה הייתה בין מייסדי השכונות הראשונות מחוץ לחומה, לבין מי שהתאגדו לקניית אדמות להתיישבות חקלאית.¹⁴⁴ יחד עם זה הועלו באותה העת, בין אנשי היישוב העירוני, הסתייגויות שונות מהקמתן של מושבות חקלאיות גם מצדם של גורמים שלא התנגדו באופן מהותי לפרודוקטיביזציה של היישוב ולהתיישבות.¹⁴⁵ הסיבות העיקריות היו:

- א. חשש שההתיישבות לא תיצלח מסיבות ביטחוניות וכלכליות.
- ב. חשש מתחרות על כספי ה'חלוקה' ומפגיעה ממילא במוסדות היישוב ובפרט בירושלים המתפתחת.
- ג. רתיעה מחיים מחוץ לחיי הקהילה בעיר, העלולים להוביל לרפיון בתורה ובמצוות, בוודאי בריחוק מקום מן העיר.
- ד. דחיית הקשר שבין רעיון התיישבות ועבודת האדמה, לבין תפיסות לאומיות ומשיחיות, שנתלו בהן על ידי גורמים שונים.¹⁴⁶

בהקשר זה יש לעמוד במיוחד על יחסם המורכב של הרב שמואל סלנט והרב יהושע ליב דיסקין להתיישבות החקלאית. ככל הנראה היה הרב סלנט סקפטי, במהלך שנות ה-70, בדבר סיכוי הצלחתה של התיישבות חקלאית וגם חשש מניהולה הדתי והחברתי.¹⁴⁷

144. ילין, זכרונות, עמ' 69-70; ריבלין, נחלת שבעה, עמ' 16-20; פלס, יחסם, עמ' 156, הע' 45.
 145. על הקלות לגייס אנשים לחברת בוני בתים לעומת הקושי למצוא אנשים מוכשרים לעבודת האדמה וליסד חברה למטרה זו, עמד יואל משה סלומון בעיתונו (ראו סלומון, יהודה וירושלם, עמ' 16; פלס, שם).
 146. קניאל, היישוב הישן, עמ' 269-273; הנ"ל, המשך תמורה, עמ' 102-111.
 147. היו שייחסו לרב סלנט התנגדות חריפה להתיישבות החקלאית. תמונה זו נובעת במיוחד מדברים שפורסמו בחבצלת בשנת תרל"ז, שיצא אז לאור על ידי ר"ד פרומקין ור' מיכל הכהן. במאמר המערכת שעסק ב"חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ" שהקים דוד גוטמן (ראו לעיל שער שלישי הע' 159). יש לציין שתקנות החברה גם הודפסו בבית הדפוס של מיכל הכהן, נטען שהחברה התבטלה כתוצאה מלחצו של הרב שמואל סלנט, אשר כבר בעבר הודיע ברבים "כי עבודת האדמה תכיל בקרבה שלש עבירות היותר חמורות, והן; ע"ז, גלוי עריות, ושפיכות דמים" (חבצלת, ב' באדר תרל"ז (14.2.1877), עמ' 150). ככל הנראה התבססו הדברים האחרונים על שיחה לה היה שותף ר' מיכל הכהן. חתנו חיים מיכל מיכלין ציין לימים כי חותנו סיפר לו שבויכוח שנסב אודות מאמר שכתב בתשרי תרל"ז, בנושא הקמת מושבות חקלאיות, הביעו הרבנים אוירבך וסלנט התנגדות לעניין מנמוקים שונים. "הרב אוירבך חשש פן יזיק דבר זה להחלוקה שהוא לפי שעה הענף היחידי אשר כל הישוב נשען עליו והרב סלנט אמר שלזה איננו חושש

מאידיך פעלו כמה ממקורביו הבולטים, ובהם בנו יחידו ר' בנימין ביינוש סלנט, למציאת חלופות פרודוקטיביות לכספי החלוקה, ובהן גם יוזמות חקלאיות. יוזמות אלו קיבלו את תמיכת הרב סלנט.¹⁴⁸ גם בנוגע להקמת פתח תקוה, שנוסדה על ידי גורמים המקורבים לו, הביע הרב סלנט התייחסות זהירה, אך חיובית.¹⁴⁹ העלייה המבוהלת לארץ בשנת תרמ"ב של פליטים עניים, הביאה את הרב סלנט להזהיר מפני ניסיונות התיישבות בלתי זהירים,¹⁵⁰

אלא חושש הוא שבהמושבות יפרצו ע"ז גלוי עריות ושפיכות דמים וביאר איך אפשרים הדברים הללו להתהוות" (מיכלין, בראי הדורות, עמ' 122). אלא שיש לתהות עד כמה תיאור זה, שיצא מפי מבקרי הוועד הכללי בשעתו, משקף יחס עמוק ומתמשך להתיישבות החקלאית. תיאור זה נאמר בשעה שלא היו מושבות קיימות ועל רקע הביקורת על מקוה ישראל. יתר על כן הרב איריבך המוצג בתיאור זה כמתנגד, תמך במפורש בפעילות חברת גאולת הארץ (ראו לעיל, שער שלישי, הע' 159). גם הטענה שהחברה התבטלה בשל לחצו של הרב סלנט על גוטמן, ככל הנראה לוקה בחסר. פינס למשל ציין שהחברה התפרקה משום שהשותפים בה לא היו מהימנים, וכפי שציין רמי יזרעאל: "עדות זו מצטרפת למסכת עדויות הסותרות את טענת פרומקין שרק בלחצם של רבני ירושלים נתפרקה החברה" (יזרעאל, ביקורת, עמ' 100).

148. נוסף לעיסוקו במסחר באתרוגים יחד עם דודו, היה ר' בנימין ביינוש סלנט (תקצ"ח-תר"ס, 1838-1900) ממיסדי שכונת נחלת שבעה ושכונות נוספות. כן היה שותף יחד עם יהושע ילין ומשה גולדשמיט בשנת תרל"ב (1871) בהתקשרות עם בדווים משבט נימרין ממזרח לירדן, כשהם מקבלים חלק מיבולי הפלחה, תמורת מתן הלוואות וסיפוק זרעים (ילין, זכרונות, עמ' 71-72). במכתב למונטיפיורי, משלהי אלול תרל"ד, ציינו שני סוחרים מירושלים, כי קרוב ל-17 שנה שהם עוסקים ביצוא עורות עזים וכבשים לערי אירופה, וכי זה קרוב ל-4 שנים הם עוסקים גם בחקלאות. ברשותם 5 פדאנים (כ-750 דונם) שרכשו מבדווים ממזרח לירדן, כשהם עצמם משתתפים בהשגחה על העבודה במקום. זה כעשור שאינם נעזרים בכספי החלוקה כלל והם פונים אליו בבקשת הלוואה שתאפשר להם להרחיב את עסקיהם או כדי לרכוש 5 פדאנים נוספים מן הבדווים. לבקשה צורפה המלצה לסייע לשני הסוחרים, כשהממליץ מציין ששני הסוחרים, שהם בנו ודודו-שותפו, הם סוחרים ישרי דרך. שני הסוחרים גם המליצו למונטיפיורי שהוא ירכוש את "דושנה של יריחו" שהוצעה למכירה על ידי הממשלה, כשהם מציינים שהמקום מתאים ביותר להתיישבות יהודית הן מצד טיב האדמה והם מצד יחסם החיובי של הכפריים השכנים (מונטיפיורי, מכתבים, עמ' 12-14). במכתב, שנדפס בתרגום לאנגלית, הושמטו שמות הכותבים, אולם קרוב לוודאי, כפי ששיער צבי אילן, ששני הסוחרים הם ר' ביינוש סלנט ודודו שותפו ר' יהודה ליב סלנט והממליץ הוא ר' שמואל סלנט (אילן, הכמיהה, עמ' 18) ומתברר שר' ביינוש היה שותף כנראה, יחד עם דודו, בעיבוד אדמות נוספות ממזרח לירדן. יש לציין שכשנה אחר כך יהיה ר' ביינוש אחד מן השותפים באגודת 'פתח תקוה' שניסתה לרכוש אדמות ליד יריחו (ילין, זכרונות, עמ' 69).

149. ראו ברנט, זכרונות, עמ' 11-12.

150. בהודעה שכתבו הרבנים פאניז'ל, סלנט וכהניו בי"ב בתמוז תרמ"ב, ופורסמה בעיתונות, הם ביקשו מן המו"לים להזהיר מפני עלייה על סמך שמועות שוא, כיון שלמעט "היחידים מיושבי ירושלים שקנו איזה שדות לעבודת האדמה, כמו נחלת פתח תקוה וכדומה, עוד לא נבנה שום שדה וחרם ע"י האנשים שבאו מחדש - ורק ע"י קול ההמולה רבו העולים" שחלקם נתפס "מפני דוחקם ברשת המסיון" (הלבנון ד' באב תרמ"ב (20.7.1882), עמ' 214; המגיד ג' באב תרמ"ב (19.7.1882), עמ' 230). יתכן שזהו גם הרקע לתשובתו הצוננת של הרב סלנט לפניית נציגי אגודת התיישבות 'סוד המעלה' בסובלק, כפי שעולה ממכתב, מיום י"ב בחשון תרמ"ב, של ר"מ פינס לר' אליעזר מרדכי אלטושולר, מראשי האגודה: "שמעתי

והסתייגויות דומות הוא הביע כנראה גם בשנים הבאות.¹⁵¹ יחד עם זה הוא הביע את תמיכתו הגלויה באגודה שייסדו ר"מ פינס וכמה ממייסדי פתח תקוה, בראשית שנת תרמ"ג, שנועדה לייצג ולהכווין אישים ואגודות מחוץ לארץ בהקמת מושבות חקלאיות, ולמעשה הוא אף הועמד בראשה.¹⁵² וועד זה הוקם ככל הנראה כדי להוות אלטרנטיבה הן

כי בא מכתב מאחד מאנשי חברתכם להרב הגאון הרש"ס [רבי שמואל סלנט] נ"י לשאל גם עצתו. לו תשאלוני כי עתה אמרתי לכם מתחלה מה תהיה תשובתו. אבל אם כי איש חכם לב מ"מ [מכל מקום] איננו בן-סמך בדברים כאלה. וד"ל [ודי לחכימא] (דרוואנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 125).

151. בכ"ט בחשוון תרמ"ד (29.11.1883) הוא ציין בשולי מכתב שנשלח לרבנים ברוסיה, להמנע מלנקוט פעולות התיישבותית לפני ש"ישלחו לפה אנשים חכמים ונבונים דבר, והמה יתחקו פה על אמיתת הדברים בפרטי פרטות" (כתבים, 282. ראו להלן בהע' 164). אליהו שיד, ממנה הברון על המושבות, תיאר בזיכרונותיו את פגישתו עם הרב סלנט, בביקורו הראשון בארץ בראשית שנת תרמ"ד (1883), ולדבריו הרב סלנט "מלכתחילה התנגד להתיישבות" משום החשש שהדבר יפגע בקופת החלוקה (שייד, זכרונות, עמ' 38). נראה שרושם זה הושפע מיחסו הבסיסי של שייד לרבני היישוב, אולם יתכן שהוא מלמד על יחסו החששני של הרב סלנט מפעולות התיישבות שנעשו באותה העת. גם קלונימוס זאב ויסוצקי, שביקר בארץ מטעם חובבי ציון, ציין לאחר פגישתו עם הרב סלנט, כי הרב הינו "חכם ונבון דבר, אפס כי מרעיון הישוב רחקה נפשו" (ויסוצקי, קבוצת מכתבים, עמ' 90. המכתב מכ' באייר תרמ"ה). על תיאור ביקורתי נוסף של יחסו של הרב סלנט להתיישבות, ראו להלן הע' 159.

152. בי"ג בתשרי תרמ"ג פורסמה בירושלים חוברת מודפסת תחת הכותרת 'להשיב לשואלנו!' ובה מתוארת האגודה שהקימו החתומים מטה, במטרה להדריך את הרבים המבקשים להתיישב בארץ, והצעותיה המפורטות. על החוברת חתומים ר' ישראל הלוי איש הורוץ, ר"מ פינס, הרב אריה ליב פרומקין, יואל משה סלומון, דוד גוטמן, וחיים ליפשיץ. לחוברת צורפה גם הסכמה של 'ראש החברה' שציין את תמיכתו במטרות האגודה "אשר התנדב לבם להיות לעינים לאחינו שבגולה לסול להם המסילה לישוב הארץ בהשקט ובטחה [...] והנני נמנה עמהם בל"ג [בלי נדר] לדבר מצוה לעשות כל אשר לאל ידי בענין ההוא". במסמך הועלם שמו של 'ראש החברה' ורק צויין ש"שמו נודע לאנשי בריתנו" וכי ההמחאות יירשמו על שמו (עותק מודפס של המסמך מצוי בסה"ל L 83 2012 וצילום שלו מצוי במאגר 'אוצר החכמה'. וראו גם כתבים, 161), אולם במסמך נוסף (בראשו צויין בגרמנית: סודי) שנחתם על ידי החותמים הנ"ל, בד' בחשוון תרמ"ג, ציינו החותמים כי הצניעו את פרטי החברה שהקימו במכתבם הגלוי "כי כבר הורנו הנסיון מה הפרסום והשאון עושה". הם פירטו את חלוקת התפקידים בין חברי הוועד החתומים וציינו שראש החברה הוא הרב סלנט, וכי על ההמחאות יחתמו "או הרב הגאון ר' שמואל סאלאנט נ"י או הר' ר' יחיאל מיכל פינס סוכן [הארץ] צר". המסמך עצמו כתוב רובו ככולו בכתב ידו של פינס (מלאכי, פרקים, עמ' 188-190). אֶזְכּוֹר שֶׁל אֶחָד מִהַמְסַמְכִים הִלְלוּ וְחֻתְמֵי "וְעֲלִיהֶם לְרֹאשׁ הָרֵה"ג ר' שְׁמוּאֵל סָאֵלָאֲנֵט", רָאוּ אֶצֶל: בְּכֶרֶךְ, סֵפֶר הַמַּסַּע, עִמ' 107). פרטים מאלפים על הפעילות להקמת החברה עולים מטיוטה בכתב ידו של הרב אריה ליב פרומקין: "במשך הימים נתכבדתי להראות את פני הגאונים מאוה"ג [מאורי הגולה] הר"ל דיסקין נ"י והגרש"ס נ"י ובדברי אודות הקאלוניות אשר כמוכן רבו בימים האלו מתושבי עיה"ק המשמאילים על המימינים שמחתי לשמוע דברת קדשו של הגאון מהר"ל נ"י בשלהבת קדש בשבח הענין הנז' [כר] אשר פעל פעולה עזה גם על רוחי, על דעתי - אמר הגאון הנזכר - אפס מקלט טוב ממקום אה"ק להציל בו פליטת חמדתינו ומנוס לאחינו פליטי רוסיא, אפס נדרש זהירות יתירה לבל נמשיך עלינו קנאת התושבים בהתנחל בתוכה ברעם וברעש וגם רז"ל הזהירו ע"ז [על זה] בסוף כתובות ג' שבועות כו' שלא יעלו בחומה, ומאד ידאב לב - הוסיף הגאון הנז' [כר] לומר - מאד ידאב לבי על תרועת מכ"ע [מכתבי עת] בחצוצרות גליונותיהם אשר ירעו לעצם

ל'אגודת מיסדי הישוב', שבראשה הועמד הרב דיסקין¹⁵³ ובפרט ל'ועד חלוצי יסוד המעלה' שהקים זלמן דוד לבונטין באדר תרמ"ב.¹⁵⁴

מורכבת במיוחד הייתה עמדתו של הרב דיסקין, שעלה ארצה בשנת תרל"ח (1878). כמה מקורות מזכירים את התלהבותו של הרב דיסקין מהקמת מושבות חקלאיות.¹⁵⁵ חלק ממתיישבי פתח תקוה 'הירקונים', היו מחסידי מהרי"ל דיסקין, וחלקם התארגן לקימומה מחדש של פתח תקוה ולהקמת מושבות בכלל סביב מנהיגותו באגודת 'מיסדי הישוב'.¹⁵⁶

הענין באהבתם אותו יותר מכל שונאיו ומנדייו. גם הגרש"ס נ"י כאשר הצעתי לפניו כי נמנינו לדבר מצוה אני ורעי הרב ר"ש הורוויץ והחה"ש [והחכם השלם] ר"מ פינס, גוטמאן [סאלומאן והבאתי לו הפראטיקל שעשינו לטובת החפצים לקנות קרקעות באה"ק ולסול המסלה בישוב הארץ בהשקט ובטחה הסכים תיכף על ידנו ונמנה עמנו ביום יג' בתשרי תרמ"ג וחתם לנו בכת"י [בכתב ידו] על ההצעה הנז' [כתר] והרשה להדפיסה ולהפיצה לאור" (סה"ל 10 02 951 V, דף 5א).

153. ימרותיה של האגודה, שפורסמו בשלהי שנת תרמ"א, היו הן קימום פתח תקוה והן סיוע בקניית אדמות נוספות ובהכוונת העולים. ל'קול קורא' שפרסמה האגודה נלוותה הסכמת בית הדין של הרב דיסקין, שמונה כסוכן החברה (על האגודה ראו גם לעיל, שער שלישי, הע' 175). על ביקורתו הנוקבת של פינס על אגודת 'מיסדי הישוב', ראו במכתב מ"ב בחשון תרמ"ב לר' אליעזר מרדכי אלטשולר, נציג אגודת 'יסוד המעלה' מסובלק (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 125). ביקורת זו אפיינה את מייסדי פתח תקוה, סלומן וגוטמן (ראו יזרעאל, ביקורת, עמ' 104-107, 124). ככל הנראה בשל כישלונה של האגודה פנה משה צבי לוינון, לרב חיים אלעזר וואקס, נשיא כולל וורשה, שהביע במכתב לרב שלמה זלמן לעווי בהר"ן את התעניינותו בנעשה בפתח תקוה. לוינון ביקש מהרב וואקס סיוע של 4,000 פרנק לצורך קניית מקום התיישבות חדש בסמוך לפתח תקוה וציין ש"כל בני החברה ישימוהו אלוף לראשם - והוא כרועה עדרו ינהלם ובעצתו ינחם ויתן להם תקנות והנהגות וחוקים אשר יחיו בהם". הוא ציין עוד כי יש נחלות גדולות נוספות באזור שהרב וואקס יוכל לרוכשן לצורך הגדלת ההתיישבות בארץ (ראו סה"ל 027 01 966 V). ככל הנראה גם סיוע זה לא הגיע לידי מימוש.

154. האגודה הוקמה ביפו על ידי זלמן דוד לבונטין ויוסף פיינברג כ"מרכז מיוחד אשר אשר אליו יפנו כל הבאים להיאחז בארץ הקדושה". לבונטין שיתף תחילה את פינס, אלא שמהר מאוד התגלעו ביניהם חילוקי דעות. לבונטין התנגד לרצונו של פינס לקביעת המרכז בירושלים וחשד בפינס, שהביא עמו לאסיפה ביפו במוצאי שבת כ"ז באדר תרמ"ב גם את "מ סלומן וד' גוטמן, שהוא מעוניין בעיקר למשוך אותו לקניית אדמות בפתח תקוה. פינס עזב את האסיפה בכעס והביע אחר כך ביקורת נוקבת על דרכי התנהלותו של לבונטין (ראו קלויזנר, הציונות, א, עמ' 59; לנג, לכבוש את הארץ, עמ' 69-70). על ביקורתו של לבונטין על מייסדי פתח תקוה, ראו קניאל, במעבר, עמ' 189. יש לציין שבמקביל הקים פינס יחד עם בן-יהודה אגודה בשם 'תחיית ישראל', שמטרתה היו פעילות להתיישבות ולתחיית השפה העברית. בכ"ב באב תרמ"ב הם אף פירסמו 'קול קורא' לכל החפצים ביישוב הארץ להצטרף לאגודתם, כשהם מותחים "ביקורת נוקבת על ההתנהלות הפזיזה והבורות בהליכות הארץ שאפיינו את פעילותו של 'ועד חלוצי יסוד המעלה' ואת שאר שליחי האגודות" (לנג, שם, עמ' 77).

155. ראו, ברנט, זכרונות, עמ' 12; דיסקין, דברי מרדכי, דף טו ע"ב.

156. ראו לעיל הע' 153.

הרב דיסקין אף היה שותף ביוזמה לקניית אדמות יסוד המעלה בשנת תרמ"א (1881)¹⁵⁷ ובניסיון לייסד מושבה ב'אחוזת ארבל' בגליל, בשיתוף פעולה עם הרב מוהליבר, בשנת תרמ"ה (1885),¹⁵⁸ והביע תמיכה עקרונית בייסוד מושבות גם אחר כך.¹⁵⁹ עם זה, היה הרב דיסקין מתנגד חריף למגמות משכיליות וחשש מחדירתן של אלו למושבות. גם מעורבותו העמוקה של רי"מ פינס בהתיישבות הייתה לצנינים בעיני הרב דיסקין ומקורביו,¹⁶⁰ והוא אף הוחרם על ידם בשנים תר"מ-תרמ"ב, בטענה שבכוונתו לייסד בתי ספר משכיליים בירושלים ובמושבות.¹⁶¹

במהלך שנות ה-80, עם צמיחת המושבות הראשונות וגידולן, התחזק חלק מן המתנגדים בהתנגדותו ובחששותיו. האופי הדתי של חלק מבני המושבות, עורר ביקורת וחשש אצל חוגים שונים בירושלים ומחוצה לה. תלותה של ההתיישבות החדשה בגורמים דומיננטיים שלא היו תלויים בהנהגה הירושלמית, אשר חלקם גילה נטיות משכיליות וחילוניות, כמו פקידות הברון וחלק מחובבי ציון ומאנשי המושבות החדשות, הגבירו את החשש והרתיעו משיתוף פעולה עמם.

מעבר לכך התברר שיש קשיים עצומים בביסוסן של המושבות ומעמדן הכלכלי לא יציב. התקווה של המתיישבים להתפרנס מעמל כפיהם בלא ליפול כמעמסה על הציבור טרם התגשמה ולמעשה היו תלויות המושבות במערכת תמיכה שמומנה הן על ידי הברון רוטשילד והן על ידי תרומות חובבי ציון שמקורן היה בציבור רחב שהיווה גם עורף כלכלי למוסדות היישוב העירוני בארץ ולכספי ה'חלוקה'. בשל כך היה חשש לא מופרך

157. זיסנורין, ציר נאמן, דף ד ע"א-ע"ב

158. שם דף ד ע"ב ודף ס ע"ד-סא ע"א; ריבלין, מאה שערים, עמ' 121.

159. ראו תיאורו של ר' איסר ראטנער, שנפגש עם הרב דיסקין בד' בתמוז תרמ"ז: "ע"ד הישוב בכלל הגיד לי הרב ר' יל"ד [יהושע ליב דיסקין], כי הרעיון יקר הוא מאד [...] יעשו חו"צ [חובבי ציון] ויצליחו [...] האנשים אשר יש להם בערך עשרת אלפים ר"כ, טוב להם ג"כ כי יבאו לאה"ק ויקנו להם אחוזת נחלה [...] (המליץ, י"ג בשבט תרמ"ט (15.1.1889), עמ' 5) ראטנר ציין כי בניגוד לכך הביע בפניו הרב סלנט סקפטיות מרובה בדבר היכולת של המושבות להתקיים.

160. ראו למשל במכתבו של משה צבי לוינזון לרב וואקס מי"ב בסיון תרמ"ב (סה"ל V 966 01 027). במקביל צידד פינס לחלוטין בעמדת מייסדי פתח תקוה, כנגד חברי 'אגודת מייסדי היישוב' ראו מכתבו לר' אליעזר מרדכי אלטשולר מסובלק מי"ב בחשון תרמ"ב (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 125). על חששו של הרב דיסקין ממעורבותו של רי"מ פינס בענייני פתח תקוה המתחדשת, ראו במכתב של הרב אריה ליב פרומקין (סה"ל V 951 01 31, מכתב 2).

161. על פרשיית החרם על רי"מ פינס שהיוותה במידה רבה ביטוי למתח סביב שאלת ההנהגה בירושלים בין חוגו של הרב סלנט לחוגו של הרב דיסקין, ראו פריידין, הרב דיסקין; הנקין, החרם; הנ"ל, קשרי.

שמשאבים של יהודים בגולה יופנו למושבות, במקום ליישוב העירוני.¹⁶² המתח בין גורמים ביישוב העירוני ובין המושבות התגבר סביב הביקורת על ה'חלוקה' וסדריה. כאמור ביקורת זו הייתה קיימת כבר ללא קשר להקמתן של המושבות, אולם עם הקמתן הופנתה ביקורת זו גם על ידי חלק מאנשי חובבי ציון, שראו במושבות אנטייתזה למוסדות היישוב הוותיקים. חלק מתומכי חובבי ציון שישבו בירושלים אף עסקו בפרסום "עולות החלוקה וממוניה" בעיתונות בחו"ל ובמכתבים לחובבי ציון בחו"ל.¹⁶³

על רקע הפעילות המתגברת ליישוב הארץ ובכללה של "כמה רבנים גאוניס מפורסמים", שלחו ראשי הכוללים האשכנזים בירושלים בכ"ט בחשון תרמ"ד (29.11.1883) מכתב לרבנים חשובים ברוסיה, ובהם הרב יצחק אלחנן ספקטור, בו תארו בביקורתיות את מצבן הקשה של המושבות הקיימות, והביעו ספק ביכולתן להתפתח מסיבות כלכליות ביטחוניות ומדיניות. הם גם ביקרו את התנהגותם הדתית של חלק מן המתיישבים. למכתב נלוותה גם קריאה של בד"ץ האשכנזים, וכן של הרבנים סלנט, כהני וקנטרוביץ שלא לפעול בנושא ההתיישבות בלא שליחת שליחים נאמנים לבדיקת העניין לאשורו.¹⁶⁴

גילוי דעת חריף כנגד המושבות, חתום בידי רבים מראשי הכוללים בירושלים, פורסם בשנת תרמ"ה (1885). בכרוז 'קול מהיכל' תוארה ההתיישבות החקלאית כ"רעיון רוח". כותבי המכתב לגלגו על הישגי חובבי ציון והברון, וטענו שההון העצום שהושקע במקוה ישראל ובמושבות נשפך לריק. הם גם ביקרו את האופי הדתי של חלק מן המתיישבים. כרוז זה עורר הדים וזכה כמובן לביקורת נוקבת מצדם של חובבי ציון. אכן התקפות פומביות בוטות כאלו לא חזרו על עצמן אחר כך, ונראה שאף כותבי הכרוז לא התנגדו

162. ראו למשל תיאורו של ר' אריה ליב הכהן פופקא, בנו של ר' ישראל מאיר הכהן מראדין (ה'חפץ חיים): "אזכור כי בשנת תרמ"ח נקרינו בוויילנא אני ומר אבי ז"ל ושהה שם אז [...] הרב הגדול ר' אליהו קראטינגער ז"ל שהיה נשיא החלוקה בא"י ממדינתנו וליהו בדרכו ר' יעקב ליפשיץ מקאוונא איש סודו של הגאון מהרי"א (מורינו הרב ר' יצחק אלחנן) ז"ל אב"ד דשם [...] ונכנסנו אליו ונמשכה השיחה ע"ד א"י והתאונן מאד על ההכנסות של החלוקה שנמעטו מאד לרגלי התנועה החדשה של ישוב ארץ ישראל וביטא כי שני אלפים משפחות עם זקנים וטף צפויים אלי רעב ועצתו לשלוח דרשנים מדברים בקהל לעורר את העם וכמו שעושים בעלי חובבי ציון" (פופקא, מכתבי, עמ' 71). הנצי"ב פנה לפינסקר בשנת תרמ"ח בבקשה שלא לקבוע קופות בשביל ישוב הארץ בשל הפגיעה בקופות החלוקה. וכן שלא לשלוח דרשנים שיקבצו כסף וכי לצורך השגת תרומות יפנו במיוחד לנדיבים וגבירים, ובמקביל יתרמו גם חובבי ציון ליישוב בירושלים - וזאת כדי להקהות את המתח סביב התחרות על מקורות המימון. בשנת תר"ן הציע רש"י פיין לארגן קופה משותפת הן לחלוקה והן למושבות, כדי למנוע את המתח ביניהן (קניאל, המשך ותמורה, עמ' 73).

163. קניאל, המשך ותמורה, עמ' 80-81.

164. כתבים, 282. קלויזנר, התנועה, א, עמ' 344. מקורה של התעודה בעותק שנשלח לרב יצחק אלחנן ספקטור.

באופן מהותי למעשה ההתיישבות אלא לכמה מביטויי המעשיים. יתר על כן מהכרוז נעדרו חתימותיהם של הרבנים סלנט ודיסקין, כמו גם חתימתו של סופר הוועד הכללי, ר' יוסף ריבלין, שבמספר מאמרים טרח להדגיש את חיבתו להתיישבות החקלאית וזיקתו האישית להתיישבות בפתח תקוה ואת הסתייגותו מן הכרוז. אולם פולמוס זה ביטא, ללא ספק, מתח בין גורמים שנלחמו על הלגיטימיות שלהם ועל מקורותיהם הכספיים.¹⁶⁵

למעשה מכל המושבות קיימה פתח תקוה את הקשרים ההדוקים ביותר עם הממסד הירושלמי. התיישבו בה מחדש כמה ממשפחות המייסדים שחזרו למושבה מירושלים, כמו בני משפחת סלומון, גוטמן, ברנט וראב, ואליהם הצטרפו משפחות נוספות מירושלים ומחוץ לארץ. לכמה מבני ירושלים היו אדמות בפתח תקוה או ביהוד, דוגמת מזכיר הוועד הכללי, ר' יוסף ריבלין. רבה של פתח תקוה, הרב אהרן אורלנסקי, מעולי ביאליסטוק, ישב תחילה בירושלים וגם אחר כך עמד בקשר הדוק עם הרב סלנט.¹⁶⁶ כמו כן, חלק לא קטן מיוצאי ירושלים אף המשיך לקבל 'חלוקה' גם בשבתו בפתח תקוה.¹⁶⁷ גם לשאר המושבות הייתה זיקה מסוימת לממסד הירושלמי. כמפקח וכמנהל מושבת הביל"ויים גדרה מונה בשנת תרמ"ז (1887) ר' יחיאל מיכל פינס שהיה מקורב לחוגו של הרב סלנט. הרב נפתלי הרץ הלוי, ששימש כרב ביפו החל מקיץ תרמ"ד והיה בקשר עם המושבות, היה נציגה של הרבנות האשכנזית בירושלים וממקורבי הרב דיסקין ואף קיבל תחילה את משכורתו מכספי הוועד הכללי.¹⁶⁸ מחלוקות בין בני המושבות ובינם לבין פקידות הברון שנזקקו להכרעה משפטית, הובאו בפני בית הדין הירושלמי או ביפו. במושבות הועסקו

165. קניאל, המשך ותמורה, עמ' 103-104.

166. ראו התכתובות ההלכתיות שלו עם הרב סלנט: שו"ת תקות אהרן, סי' ג-ה, יא; עזריאלי, זכרון יקותיאל, א, עמ' לג-לד, מא-מג, ולהלן פרק שלוש-עשרה ובנספח 3. על פנייתו בשאלה הלכתית לרב דיסקין, בשנת תרנ"א, ראו שו"ת תקות אהרן, סי' ב-ג; עזריאלי, שם, א, עמ' כט-לב; ב, עמ' רכד-רכה.

167. על יהודה ראב, חקלאי מן המייסדים, שקיבל 'חלוקה' גם בשבתו בפתח תקוה, ראו ויסוצקי, קבוצת מכתבים, עמ' 246, מצוטט גם אצל: קרסל, אם המושבות, עמ' 133. עוד בשנת תר"ן (1889) צויין שראב "מקבל חלקו בכולל אונגון, וחלוקת הכולל הוא דיה לפרנס את מקבליה" (כתבים, 1414). עיתון המגיד הזכיר "שלש משפחות אונגארים ב"פתח תקוה" העובדים האדמה בשקידה רבה, וחלוקתם נתן להם מאין נגרע אף פרוטה", זאת בנוסף לתושב נוסף מכולל זה, שהוזכר קודם, המקבל מהחלוקה (המגיד, י"א באב תרמ"ה (23.7.1885). דוד יודילוביץ כתב לבן-יהודה, בניסן תרמ"ח שמבני פתח תקוה "כמעט החצי מהקולוניסטים מקבלים עומר מלא גרוש מהממונים שלהם מירושלים מבית אונגריה וחב"ד" (אצ"מ A192\233\1, עמ' 211; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 96, ויש לקבל דבריו בזהירות), ומאמר משנת תרע"ג (1913) מציין שמאה משפחות מפתח תקוה מקבלות חלוקה (הפועל הצעיר, י"א בניסן תרע"ג (18.4.1913), עמ' 6; קניאל, שם, עמ' 97).

168. ראו הצפירה, כ"ה באייר תרמ"ט (26.5.1889), עמ' 435.

גם פועלים, מחנכים וכלי קודש שבאו מירושלים.¹⁶⁹ חלק קטן מבני המושבות הללו גם קיבל תמיכה מכספי החלוקה ומאידך גם חובבי ציון תמכו במידה מסוימת במוסדות היישוב הירושלמי.¹⁷⁰ אך אין ספק שהזיקה בין מושבות אלו למוסדות בירושלים, הייתה חלשה יותר.

ליחס המורכב בין המושבות לממסד בירושלים, בפרט ערב השמיטה, תרמה העובדה, שמחד לא פעלו מוסדות היישוב העירוני בארץ, קרי הוועד הכללי והנהגת הכוללים, בתחום העשייה ההתיישבותית ומאידך לא זכו גורמים בעלי יוזמה בירושלים ובצפת לתמיכה וסיוע מחובבי ציון ומהברון. בלט בכך כישלונה של קבוצה מבני צפת להקים התיישבות ברת־קיימא בגליל¹⁷¹ ובגולן,¹⁷² ולקבל סיוע מחובבי ציון.¹⁷³

169. קניאל, המשך ותמורה, עמ' 117.

170. ראו קניאל, שם, עמ' 95-97.

171. על ניסיון ההתיישבות הכושל בעין זיתים, ראו לעיל שער שלישי, הע' 129. בעת ביקור הברון רוטשילד בארץ, בשנת תרמ"ז, פנו אליו נציגים מן האגודה שביקשו את חסותו אולם בקשתם נדחתה, ובסופו של דבר נמכרה האדמה לברון (אמבון, הרב היר, עמ' 208).

172. משנת תרמ"ד עשתה קבוצה מבני צפת ניסיונות התיישבות בגולן. בין ראשיה היה ר' יוסף משה הורוויץ, מיוזמי עין זיתים, חתנו של הרב שמואל העליר מצפת (תחילה בשם 'בית יהודה' ואחר כך בשם 'בני יהודה'), תחילה ברמת־ניה שבמורד רמת הגולן (1885-1886) וכשנה לאחר נטישתה, נרכשו בסיוע לורנס אוליפנט כ-2,100 דונם, שהיוו כשליש מאדמת הכפר ביר אש-שגום במורדות דרום הגולן. למעשה ערב השמיטה לא הייתה התיישבות במקום, וזו עתידה להתחדש רק בשנת תרנ"ט (ראו ספיר, מושבת, עמ' 352-362; אמבון, הרב היר, עמ' 208-213). יש לציין שכל הנראה עובדו בשנות ההעדרות של ההתיישבות היהודית אדמות 'בני יהודה' בידי פועלים שכירים. ידוע שבשנת תרנ"ח עובדו הקרקעות בידי פועלים שכירים שקיבלו 77% מן היבול ו-23% הנותרים מהיבול חולקו בין חברי אגודה 'בני יהודה', כאשר חלק נכבד ממנו שימש לתשלום מסים, והרווחים היו כמעט אפסיים (ספיר, שם, עמ' 357-358).

173. ראו פנייתם הפומבית לעזרה בשנת תרמ"ה: "הטרם ידעו חובבי ציון ויבינו כי אם נתיישב אנחנו ראשונה נפתח השער, ונסיר מכשולים גם להבאים אחרינו" (המגיד, ח' באייר תרמ"ה (24.4.1885), עמ' 134). וראו תרעומתו של הנצי"ב מוולוז'ין במכתב לד"ר פינסקר, מכ' בטבת תרמ"ח: "ידוע בכל עלי העתים לישראל כי אנשי צפת צועקים אלינו, כי יש להם אדמה טובה, בכל הכשר לעבודה, והמה מסוגלים ביותר מהבאים מחו"ל, אלא שצריכים עזר לבנינים וכדומה. ומדוע גרועים המה מבני גדרה, אשר שלח מע"כ [מעלת כבוד] כ"ג אלף פראנק לבנינים" (כתבים, 1140). במכתב שכתב אחד מבני צפת, במהלך שנת תרמ"ט, הוא ביקר בחריפות את חובבי ציון על התעלמותם ממתיישבי צפת בגולן: "ההתעורר עוד אחד מכם להעלות על דל שפתיו את הנפשות "העושות" האלה? לעורר למענם במחנה ישראל לבוא לעזרתם. הנה הנם היום שמנה עשרה נפשות, וכבר יש להם אחוזת נחלה בעבר הירדן, כפר שקנו מחציתו על כתף ים כנרת קדמה [...] ונחוץ להם עתה תמיכה לפי שעה על בנין בתים ועל בקר וכלי מחרישה. הנסו המתמרים לחובבי ציון להושיט להם אפי' [לן] מעה אחת? הס מלהזכיר! הלא ילידי הארץ המה ואסור לרחם עליהם" (חבצלת, כ"א אדר א' תרמ"ט (22.2.1889), עמ' 181-182. וראו עוד אמבון, הרב היר, עמ' 208-212).

ביטוי בולט נוסף לכך ניתן, ערב השמיטה, בכישלונה של חברת 'שלום ירושלים', לה חברו כמאה משפחות מירושלים, להקים התיישבות חקלאית.¹⁷⁴ ראשי החברה פנו תחילה לוועד הכללי שיקח על עצמו את הקמת המושבה ומימונה הראשוני. הם ציינו כי בשל המצב הכלכלי בירושלים תתרום הקמת מושבה חקלאית הן למיישביה והן לאלו שימשיכו להסתייע מכספי החלוקה המצומצמים ממילא, ואם הוועד הכללי יקח על עצמו את הקמתה "לא תבוא תחרות בינו ובין ענין החלוקה, וזה וזה יתקיימו בידכם". אולם הוועד הכללי דחה פניה זו בטענה שאין בכוחו לקחת דבר על זה על שכמו וגם לא בטוח שהדבר יהיה לרצון לפני התורמים לחלוקה. תרמה לכך בוודאי העובדה שחובבי ציון והברון כבר פעלו כגופים מיישבים. בשל כך פנו ראשי החברה, בשלהי שנת תרמ"ז ובראשית שנת תרמ"ח, בבקשות סיוע חוזרות ונשנות, במכתבים גלויים בעיתונות¹⁷⁵ ובמכתבים אישיים לראשי חובבי ציון¹⁷⁶ לסייע בידם, כשהם מציינים שעלות הקמת מושב עבורם תהיה קטנה בהרבה מאשר לעולים חדשים,¹⁷⁷ אולם פניות אלו נדחו. היו לכך סיבות אובייקטיביות.

174. הרוח החיה מאחורי יוזמה זו היה הרב יצחק צבי ריבלין, שעלה ארצה והתיישב בירושלים בשנת תרמ"ד. כבר בשלהי שנת תרמ"ה הקים יחד עם עסקנים נוספים מירושלים חברה בשם 'בני ציון' לצורך הקמת התיישבות חקלאית. אמצעי החברה היו דלים מאד ובקשתם לסיוע נדיבים בחו"ל נכשלה. בשנת תרמ"ז (1887) הקים הרב יצחק צבי ריבלין יחד עם חמשה עסקנים נוספים את חברת 'שלום ירושלים', לה חברו כמאה משפחות מירושלים (ריבלין, הרב יצחק צבי ריבלין, עמ' 17-20).

175. באלול תרמ"ז הם פנו במכתב גלוי לעורכי העיתונים השונים בבקשת סיוע, כשהם מציינים את תשובת הוועד הכללי (הצבי, י"ד באלול תרמ"ז (2.9.1887), עמ' צד; הצפירה, כ"ד באלול תרמ"ז (13.9.1887), עמ' 2-3; המליץ, כ"ה באלול תרמ"ז (14.9.1887), עמ' 2019; היום, כ"ה באלול תרמ"ז (14.9.1887), עמ' 2; המגיד, ד' בתשרי תרמ"ח (22.9.1887), עמ' 296). משבוששה העזרה להגיע פנו שוב על גבי העיתונות 'לאחינו בני ישראל' [...] חובבי ציון וירושלים' תנו לנו עבודה בשדה ונחיה ולא נמות' (היום, ט' בתשרי תרמ"ח (27.9.1887), עמ' 2; המגיד, כ"ה בתשרי תרמ"ח (13.10.1887), עמ' 312; חבצלת, י"ז בחשוון תרמ"ח (4.11.1887), עמ' כה; הצבי, ב' בכסלו תרמ"ח (18.11.1887), עמ' ו; היום, ו' בכסלו תרמ"ח (22.11.1887), עמ' 237; המגיד, ח' בכסלו תרמ"ח (24.11.1887), עמ' 359). וראו ריבלין, שם, עמ' 20-26, שציין חלק מן המקורות הנ"ל.

176. פנייה לנצי"ב כנראה בחשוון תרמ"ח (ריבקינד, אגרות ציון, עמ' עח-עט). פנייה דומה לד"ר פינסקר (דרויאנוב, כתבים, 679, בהערה. דרויאנוב ציין שם שבנוסף לראשי החברה חתם על הפנייה גם הרב עקיבא יוסף שלזינגר כך: "נאם המבקש עם תנאי קודם למעשה, שיתנהג ע"פ י"א [על פי יראי אלקים] חושבי שמו כדברים היוצאים מן הלב העיברי"). פנייה למל"ל בט"ו בכסלו תרמ"ח (1.12.1887) (אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 148).

177. "המאה המשפחות כולם אנשי ילידי הארץ אשר כחם במתנם לעבוד ולמשא לשאת ולסבול [...] והורגלו בקלימאט [באקלים] הארץ, גם שפת הארץ לא מוזרה למו ויודעים רוח העם והממשלה אשר עליה ומנהגי הארץ הזאת, במחצית הכסף אשר יעלה לחדשים הבאים להאחזו בארץ ולהכין מושבות יוכלו להכין מושבות עבור ילידי הארץ" (שם, במכתב למל"ל). הם ציינו שכל אחת מן המשפחות תוכל להשקיע 300 פרנק והם מבקשים סיוע נוסף.

חובבי ציון ראו עצמם בראש ובראשונה כתנועה להגברת העלייה בארץ, והתנועה סבלה מחוסר במשאבים מספק אפילו לאנשיה. אולם הדבר נבע כנראה גם מחששות בהנהגת חובבי ציון מן המנהיגות הירושלמית.¹⁷⁸ מכל מקום העובדה שמאז ה'עלייה הראשונה' לא קמה בפועל שום מושבה ביוזמת אנשי היישוב העירוני בירושלים ומנגד ניסיונות של אנשי צפת וירושלים להצטרף למושבות או לקבל אדמות להתיישבות נכזבו ברובם, תרמו למתח ולחוסר האימון שבין המושבות ליישוב העירוני.¹⁷⁹ גם ריחוקן של המושבות, באופן יחסי, מירושלים, תרמו, כנראה, ליצירתו של מתח זה.¹⁸⁰

מתחים אלו יצופו ויעלו גם בהקשר לפולמוס השמיטה, כאשר המנהיגות האשכנזית בירושלים תציג עמדה מחמירה בסוגיית השמיטה. עמדה זו נתפסה על ידי גורמים שונים בתנועת חובבי ציון כביטוי לעוינות למפעל ההתיישבות או כנובעת מן התחרות על כספי החלוקה. מאידך נעשו ניסיונות שונים, במיוחד על יד מנהיגים רבניים כמו הנצי"ב, הרב גימפל יפה והרב מוהליבר, לחבר בין הצדדים.

178. ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 109-111; כתבים, 1220.

179. ראו קניאל, שם.

180. ראו דיסקין, דברי מרדכי, דף כה ע"ב.